

УДК 340.114.5

О. І. Донченко, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

КОЛЕКТИВИЗМ І ІНДИВІДУАЛІЗМ ЯК ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Статтю присвячено здійсненню історико-правового аналізу принципів колективізму і індивідуалізму як факторів формування правового менталітету українського суспільства. Звернуто увагу на відображення вимог принципів колективізму і індивідуалізму на державно-правовому розвитку суспільства. Здійснено характеристику та визначено особливості правового менталітету українського суспільства.

Ключові слова: принципи, колективізм, індивідуалізм, правовий менталітет.

Постановка проблеми. Серед величезної кількості проблемних питань в українській державно-правовій дійсності, важливу роль відіграє феномен «правовий менталітет», як один із елементів правосвідомості, що відображає повсякденний правовий досвід суспільства та виступає міцним чинником формування національної ідентичності, що у свою чергу є основою для національної держави та її безпеки в сучасних умовах.

Правовий менталітет представляє собою своєрідну призму, через яку суспільство сприймає правові реалії, оцінює їх та приймає участь у подальшому державно-правовому розвитку суспільства. З'ясування поняття, структури і основних характеристик цього явища дозволить максимально всебічно врахувати національні особливості сучасної державності в умовах проголошення українською владою курсу до європейської інтеграції.

Не менш важливим є дослідження факторів формування правового менталітету, серед яких очевидними є культурно-історичні, геополітичні, природно-кліматичні, релігійні, соціально-економічні. Проте Україна протягом всього періоду свого історичного розвитку перебувала у складі інших держав, виборюючи право на самостійне і суверенне існування. За цих обставин формування правового менталітету відбувалося в умовах впливу державно-правових інституцій інших країн, запозичення елементів їх правової культури, а також трансформації і синтезу колективістських та індивідуалістичних орієнтирів. В даному дослідженні звернуто увагу на категорію «колективізм-індивідуалізм», саме як на фактор формування правового менталітету українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть колективізм та індивідуалізм, як предмет інтенсивного вивчення психологів, соціологів, економістів та культурологів вже виведено за вузькі межі спеціалістів і став об'єктом особливої уваги юридичної науки, в сфері історії та теорії держави і права, філософії права. Майже у всіх наукових дослідженнях правового менталітету автори так чи інакше торкаються питання колективізму і індивідуалізму в якості принципів і факторів формування, характерних рис та ознак тощо.

У сучасному вітчизняному правознавстві вже існує певний досвід використання правового менталітету в наукових дослідженнях, про що свідчать публікації таких авторів, як В. Павловська-Кравчук, В. В. Завальнюк, О. В. Волошенюк, С. О. Гладкий, С. С. Павлов, С. Б. Жданенко, І. М. Коваль, І. О. Поліщук, Є. Д. Копельців-Левицька, Н. В. Червінська.

Згадані автори досліджують різні аспекти правового менталітету, його структуру, характерні ознаки, особливості розвитку, проте питання щодо впливу принципів колективізму і індивідуалізму торкаються фрагментарно, що і зумовило дане дослідження.

Отже, в рамках нашого дослідження значення набуває історико-правовий аналіз змісту категорії «колективізм-індивідуалізм», її відображення в джерелах права, через які в правову культуру суспільства проникають уявлення про норми і правила поведінки, повага до прав людини, цінність окремого людського життя, взаємовідносин між індивідами, роль держави і влади тощо. Адже саме в такий спосіб, через правові тексти, сформований певний світогляд відкладається в національній свідомості і перетворюється на правову традицію. З часом «ці традиції виступають як засоби соціального регулювання юридично значущої поведінки людей і, у свою чергу, впливають на правосвідомість суспільства в цілому, перетворюючись на невід'ємну складову національної правової культури» [5, с. 279].

Серед науковців й досі триває напружена дискусія стосовно питань: які риси більш властиві українському правовому менталітету – колективістські або індивідуалістичні та до якої культури відноситься Україна. Деякі науковці вважають, що українській ментальності притаманні індивідуалізм та відповідні ліберальні цінності [5, с. 280], інші відстоюють позицію, що для України характерна антиіндивідуалістична спрямованість соціального розвитку і менталітету [1, с. 15-16].

В. Павловська-Кравчук у дослідженні особливостей становлення та розвитку українського правового менталітету погоджується з думкою Ф. А. Хайека стосовно того, що індивідуалізм, який характерний для західного суспільства, протистойть колективізму, загальною рисою якого є відмова від автономії індивіда і організація виробничих сил суспільства для виконання суспільного завдання. При цьому авторка не сприймає позицію українського науковця Ю. М. Оборотова, який вважає, що особливостями вітчизняного менталітету є існуючий розрив між цінностями свободи і демократії – для західного суспільства свобода є найвищою цінністю і не ототожнюється з демократією, а для східного свобода не передбачає її включення у певний суспільний порядок, є не обмеженою соціальними нормами та законами. Така особливість на його думку ускладнює реалізацію в українському суспільстві вимоги поваги до закону і діючих соціальних норм, що характерно для західної культури. Далі авторка робить висновки, «що тривалий час у своєму розвитку, у радянський період, українській суспільній свідомості насаджувався принцип колективізму, на рівні ментальності здійснювались спроби по викоріненню будь-яких проявів індивідуалізму» [5, с. 280].

Проте важко погодитись із позицією В. Павловської-Кравчук, що цей процес є «штучним і таким, що спрямований проти існуючої природи речей і спрямоване саме на пристосування української громади до способу мислення, характерного для сусідньої російської ментальності». Вважаємо, що на всіх етапах історичного розвитку українського суспільства можемо простежити прояви протистояння та протиріччя індивідуалістичних та колективістських начал у державно-правовій сфері, що є цілком природним і закономірним. Головне питання сьогодення полягає в тому, щоб спрямувати в одному напрямку інтереси кожного індивідуума і інтереси колективу, задля досягнення між ними оптимального співвідношення, що сприятиме підвищенню правосвідомості і правової культури.

Колективізм, як «принцип суспільного життя і діяльності людей, протилежний індивідуалізму» [6, с. 163], але і для колективізму, і для індивідуалізму однаково характерні як переваги, так і недоліки, які в різні історичні періоди по-різному проявлялися. «Для того, щоб шанувалися права людини і враховувалася думка громадян, людям довелося домовитися про правила і принципи їх життя, обговорити й прийняти відповідні закони, змусити один одного дотримуватися їх, тобто здійснити все це в колективі одностайності» [7, с. 10].

Перші прояви «боротьби» індивідуального начала з колективістським проявляються у додержавний період, і пов'язано це з володінням землею общиною, яка поступово звільнялася від родових, патріархальних пережитків. «Сильна селянська община істотно гальмувала становлення й розвиток індивідуального начала у духовному і господарському житті і, навпаки, сприяла поглинанню індивіда общиною, заперечувала

дальшого посилення соціального та національно-релігійного гніту, що мало знищити разом з автономією і індивідуалістичні цінності. Проте, науковці погоджуються, що період литовсько-польської доби наблизив українське населення із західною політичною і правовою культурою. Мова йде про систему самоврядування у формі магдебурзького права, що означало певну самостійність у вирішенні внутрішніх питань, незалежність від королівської влади, тобто суспільство пристосовується до західної системи управління. Усвідомлення своїх прав, відповідальності й обов'язку перед законом було визначальним у громадській свідомості суспільства.

В роки Визвольної війни (1648-1654 рр.) Україна звільняється від соціального та національно-релігійного гніту і головним творцем незалежної України було козацтво. Загальноновизнаним історичним фактом є створення Української Гетьманської держави, що юридично підтверджувалося Зборівським договором 1649 р., Білоцерківським договором 1651 р., Березневими статтями 1654 р. Останнім документом було регламентовано правове положення України під Московським протекторатом. З одного боку, відвоювання національної ідеї і особистої свободи на деякий час відклало ідею кріпосного права, але з іншого, основою правової системи були звичаєве право, гетьманські універсали, а магдебурзьке право було обмежено. В основі судової системи існував давній принцип «де три козаки, два третього судять».

Отже, наведені приклади підтверджують певне протиріччя, протистояння, протиборство індивідуалістичних та колективістських засад в державно-правовій сфері, з характерним переходом від однієї крайності до іншої. Це проявлялося і потім, і завжди буде, якщо не дотримано найголовнішої умови – самостійність і незалежність від будь-яких держав.

Як правило, в докапіталістичних суспільствах панував світогляд колективізму, а ось широке поширення індивідуалістичних цінностей розпочалося лише в Західній Європі пізнього середньовіччя, в епоху Відродження [6, с. 164].

Формування в Західній Європі класичного лібералізму знайшло відгук в Україні у другій половині XIX століття у творчості громадсько-політичних діячів та науковців. «Специфічний характер адаптації західноєвропейських ліберальних ідей в українському суспільстві пояснюється тим протиріччям, що склалося між лібералізмом, який відстоює особистість як пріоритет та націоналізмом, який відстоює національний колектив як пріоритет і найвищу цінність політичного життя» [10, с. 6]. Ліберальні ідеї в Україні починаючи з другої половини XIX ст. здавалися нереальним для українських земель у складі держав-імперій з тоталітарним режимом, а тому індивідуалізм ніколи не мав широкої підтримки.

Як зазначає С. Б. Жданенко, «масова ментальність являє собою багатопланове утворення, в якому один над одним надбудовуються комплекси уявлень і цінностей різних історичних епох та ідеологічних орієнтацій, які здебільшого слабо раціоналізовані» [3, с. 187], а саме ліберальні та колективістські цінності. Погоджуємося з думкою автора стосовно впливу традиційних ідеологічних настанов на трансформацію таких ліберальних цінностей, як цінність життя, прав і свобод людини, рівність усіх перед законом, повага до приватної власності, визнання залежності могутності держави від добробуту громадян.

Можливо, саме тому в радянський період відбулася найдовготриваліша перемога колективістських орієнтирів в «боротьбі» індивідуального начала з колективістським. Дійсно, орієнтація на колективістські цінності характерна для всього періоду радянської влади, коли культивується патріархальний образ державної влади, з його етатизмом, егалітаризмом, консерватизмом [3, с. 187]. При такому розкладі установок та цінностей, людина змушена відмовлятися від особистих інтересів, свободи вибору, самостійності. Породжується безпорадність, безініціативність, звичка покладатися на опіку держави і водночас не довіряти їй, порушуючи законодавство, подвійна мораль тощо.

2. Копельців-Левицька Є. Д. Євроінтеграційні наміри українців крізь призму правового менталітету / Є. Д. Копельців-Левицька // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 74. – С. 48-54.
3. Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання / С. Б. Жданенко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 184-189.
4. Волошенюк О. В. Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості / О. В. Волошенюк // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 42–47.
5. Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку / В. Павловська-Кравчук // Вісник Національної академії правових наук України. – 2012. – № 2. – С. 277-286.
6. Журавльов В. М. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування корпоративних структур / В. М. Журавльов // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2011. – Вип. 20(2). – С. 162-170.
7. Мейжис І. А. Індивідуалізм чи колективізм? / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. – 2008. – Т. 103. – Вип. 90. – С. 6-18.
8. Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права / В. В. Завальнюк // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2014. – Т. 14. – С. 19-25.
9. Гладкий С. О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання / С. О. Гладкий // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 2. – С. 14-17.
10. Донченко О. І. Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині XIX століття / О. І. Донченко // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2016. – № 6. – С. 3-6.

Стаття надійшла 24.11.2017 р.

Е. И. Донченко, канд. юрид. наук, доцент, доцент
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Кафедра общеправовых дисциплин и международного права
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

КОЛЛЕКТИВИЗМ И ИНДИВИДУАЛИЗМ КАК ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛИТЕТА

Резюме

Статья посвящена осуществлению историко-правового анализа принципов коллективизма и индивидуализма как факторов формирования правового менталитета украинского общества. Феномен «правовой менталитет», как один из элементов правосознания, отображающий повседневный правовой опыт общества, влияет на формирование национальной идентичности, которая, в свою очередь, является основой национального государства, его безопасности в современных условиях.

Обращено внимание на то, что коллективизм и индивидуализм выступают непрерывным, устойчивым фактором формирования правового менталитета. В течение всего исторического развития украинского общества происходили определенные противостояния и противоречия индивидуалистских и коллективистских начал в сфере государственно-правовой реальности, что привело к их синтезу и формированию собственного, национального правового менталитета.

Определены особенности правового менталитета украинского общества на современном этапе государственных преобразований. Акцентируется внимание на низкой мотивации либеральных ценностей в жизни человека и его деятельности, а также необходимости достижения оптимального баланса между интересом каждого индивидуума и интересами коллектива.

Ключевые слова: принципы, коллективизм, индивидуализм, правовой менталитет.

O. I. Donchenko, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
the Department of General Legal Disciplines and International Law
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

COLLECTIVISM AND INDIVIDUALISM AS FACTORS OF FORMATION OF LEGAL MENTALITY

Summary

The article is devoted to the historical and legal analysis of the principles of collectivism and individualism as factors in the formation of the legal mentality of Ukrainian society. The phenomenon of “legal mentality” as one of the elements of legal consciousness, reflecting the everyday legal experience of society, influences the formation of national identity, which, in turn, is the basis of the national state, its security in modern conditions.

Attention is drawn to the fact that collectivism and individualism are an uninterrupted, stable factor in the formation of a legal mentality. Throughout the entire historical development of Ukrainian society, certain confrontations and contradictions of individualistic and collectivist principles occurred in the sphere of state and legal reality, which led to their synthesis and the formation of their own, national legal mentality.

Specific features of the legal mentality of Ukrainian society at the present stage of state reforms are determined. The author emphasizes the low motivation of liberal values in human life and human activities, as well as the need to achieve an optimal balance between the interest of each individual and the interests of the collective.

Key words: principles, collectivism, individualism, legal mentality.